

ҮНДСЭН ХУУЛЬ ҮЕЭ ӨНГӨРӨӨН ӨӨРЧЛӨГДДӨГ, ХАРИН САНХҮҮГИЙН ХЯНАЛТ ОРШИН ТОГТНОСООР БАЙДАГ

Н. Бурмаа

МУИС-н ОУХНУС

Нийтийн удирдлагын тэнхимийн эрхлэгч, профессор

Түлхүүр үг: хяналт, санхүүгийн хяналт, бие даасан хараат бус хяналт, иргэдийн эрх ашгийн төлөө, төрийн эрх мэдлийн засаглал хуваарилалт, засаглалын эрх мэдэлд хязгаарлалт хийх, хянах хэрэгсэл, харилцан хяналт, эрх мэдлийг хязгаарлах үнэ цэнэтэй хэрэгсэл, хяналт баэрх мэдэл нь харилцан тэнцвэрээ хадгалах хууль, хариуцлага ба хяналт, “хяналт үгүй бол хариуцлага байхгүй, хариуцлага байхгүй бол хяналт үгүй”, хяналтын систем хянах, хянагдах объект, субъект, хяналтын хүрээ, хяналтын үйл ажиллагаа, хамрагдах хугацаа, хяналтын үр дүн, үр дагавар зэрэг олонлогийн элемент, удирдлагын шийдвэр, үр дүн, үр ашиг, хэрэгжүүлэлт, үр дүн, үр нөлөө, ашигт ажиллагаабол удирдлагын шийдвэр, шийдвэрийн хэрэгжилт болно.

Үндсэн хууль үеэ өнгөрөөн өөрчлөгддөг, харин санхүүгийн хяналт оршин тогтносоор байдаг¹¹⁷ гэж эрдэмтэн судлаачид тодорхойлсон нь бие даасан хараат бус төрийн санхүүгийн хяналтын ач холбогдлыг илэрхийлнэ. Эрдэмтэн Фон Арним: Төрийн санхүүгийн хяналтын онол нь үндсэн хуулийн мөн чанарыг илэрхийлэгч иргэдийн эрх ашгийн төлөө үйлчилдэгтэй нягт холбоотой¹¹⁸ гэжээ. Төрийн хяналт төрийн эрх мэдлийн засаглал хуваарилалт, засаглалын эрх мэдэлд хязгаарлалт хийх, хянах хэрэгсэл юм.

Хяналт, харилцан хяналт бол эрх мэдлийг хязгаарлах үнэ цэнэтэй хэрэгсэл бөгөөд “Хяналтгүй эрх мэдэл нь түрэмгийлэл, дарангуйлсан төрийн механизмын системийг аяндаа бий болгодог”¹¹⁹. Эрдэмтэн судлаачид **хяналт** бол “эрх мэдлийг” хязгаарлах “эрх мэдэл” ба харин эрх мэдлийг эзэгнэн эзэмшигч буюу өмчлөгч биш гэж тайлбарласан нь хяналтыг эрх мэдэлтэй адилтгаж үзэж болохгүй гэсэн үг юм.

Хяналт баэрх мэдэл нь харилцан тэнцвэрээ хадгалах хуулинд захирагдана. Хариуцлага ба хяналт нь хамтдаа нэгэн шугаман хамааралд зэрэгцэн оршдог тул хаана шийдвэр гаргах эрх мэдэл байна? тэнд хариуцлага ба хяналт заавал байх ёстой. “Хяналт үгүй бол хариуцлага байхгүй, хариуцлага байхгүй бол хяналт үгүй” онолыг эрдэмтэд дэвшүүлж

¹¹⁷Degenhart, Christoph: Төрийн санхүүгийн хяналт. Германы төрийн эрх зүйн нийгэмлэг. (55) 1996, х. 192. герман хэлнээс орч.

¹¹⁸Hans-Herbert von Arnim: Ардчилсан нийгэм дэх төрийн санхүүгийн хяналт. Berlin 1989. х. 43. герман хэлнээс орч.

¹¹⁹Brunner, Georg: Герман улс дахь хяналт. Koeln. 1972. х. 35. герман хэлнээс орч.

“Хяналт” бол “Хариуцлага” гэдэг ухагдахууны хувьд эрдэмтэд санал нэгддэг. Ардчилсан нийгэмд хяналтыг дараахи ерөнхий 4 төрөлд ангилж үздэг. Үүнд: Парламентын хяналт, шүүхийн хяналт, төрийн санхүүгийн хяналт, олон нийтийн хяналт. Эдгээр хяналтууд системийн ерөнхий онолоор харилцан үйлчлэл бүхий элементүүдийн багцын хангалттай шинж чанаруудыг агуулан тэнцвэрт байдлаа хадгалахын зэрэгцээ оршин тогтнол, аюулгүй байдлаа хадгалах хуулинд захирагдана. Тодруулбал хяналтын систем нь гадаад дотоод орчин, эрх зүй болон бусад зайлшгүй шаардлагатай хүчин зүйлсийн нөхцлөөр хамгаалагдсан байх шаардлагатай.

Ардчилсан төртэй улс орнуудад парламентын хяналт чухал байр суурийг эзэлдэг. Парламентын гүйцэтгэх олон үүрэг функцүүдийн нэг нь хяналт. Парламент төрийн эрх барих дээд байгууллагын хувьд хууль тогтоох эрх мэдлийг хадгалах бөгөөд хууль эрх зүйн хяналт, төрийн үндсэн бодлогын шийдвэр, үүрэг даалгаврын биелэлтэд хяналт тавих, төрийн санхүү, зээл, татвар мөнгөний бодлого, улсын төсөв, улсын эдийн засгийн хөгжлийн явцад хяналт тавих үүргийг хүлээдэг. Германы эрдэмтэн судлаачид төрийн хяналтыг ардчилсан нийгмийн төрийн эрх мэдэл, засаглал хуваарилалтын зарчимтай холбон тайлбарладаг. Айхенбергер „төрийн хяналт бол хянаж буй болон хянагдаж буй төрийн үйл ажиллагаа” гэжээ¹²⁰. Төрийн хяналт ардчилал, ардчиллын үндсэн зарчмуудтай салшгүй уялдаатай. Хяналт нь ардчилал хөгжсөн нийгэмд хүндтэй байр суурийг эзлэн төрийн эрх мэдлийн хүчнүүдийн засаглал хуваарилалт, төрийн удирдлага, сайн засаглалд илүү ойр орших ажээ.

Төрийн хяналт бол төрийн зорилго, зорилтыг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн удирдлагын үйл ажиллагааг хянах, дахин хянах тасралтгүй үйл явц. Хяналтыг хууль тогтоох байгууллагын-парламентын, гүйцэтгэх засаглал-засгийн газрын хяналт (дотоод хяналт), шүүх засаглал-шүүхийн, олон нийтийн гэж ерөнхийлөн ангилахаас гадна хянах гэж байгаа объект, субъект, зорилго, зорилт, агуулга, хамрах хүрээ, хэлбэр, үйл ажиллагааны онцлог, оронзай болон цаг хугацаанаас хамааруулан нарийвчлан ангилдаг. Эдгээрээс дүгнэхэд хяналтыг түүний үйл ажиллагааны үүрэг, даалгавар, үйлчлэх хүчин зүйлийн нэгдлээс цогц системт үйл ажиллагаа болгон авч үздэгийг илтгэж байна. Хяналтын тухай ойлголтыг авч үзэхдээ үгийнх нь үүсэл гарлын хувьд мэтгэлцэх бус “үйл ажиллагаа” гэдэг утгаар нь бие биетэйгээ холбоотой удирдлагын үйл ажиллагааны багц „систем“ гэж үзвэл илүү

¹²⁰ Eichenberger, Kurt: Эрх мэдэл ба хяналт. Эмхэтгэсэн Andreas Kohl. Wien 1979, х. 32. герман хэлнээс орч.

зохистой. Системийн тухай ерөнхий онол нь юмс үзэгдэл, үйл ажиллагааг зөвхөн нэг талаас бус олон талаас авч судалдаг тул хяналт бол „систем“ мөн¹²¹.

Хяналт “систем” мөн тул системийн ерөнхий онолоор харилцан үйлчлэл бүхий элементүүдийн багцын хангалттай шинж чанаруудыг агуулан тэнцвэрт байдлаа хадгалахын зэрэгцээ оршин тогтнол¹²², аюулгүй байдлаа хадгалах хуулинд захирагдана. Тодруулбал: удирдлагын шийдвэр, санхүү, нөөц, гадаад, дотоод орчин, эрх зүй, мэдээллийн технологи, дотоод хяналтаар удирдлагын үйл ажиллагааны багц системийн бүтцийг бүрэлдүүлэн бусад зайлшгүй шаардлагатай дэд системээр бүтцээ өргөжүүлдэг. Систем, түүний дэд системүүд харилцан уялдаа бүхий хамаарлын олонлогоор¹²³ хамгаалагдсан байна. Рейнэр Пичас: хяналт бол “үйл ажиллагаа”-г илүү тодорхой болгодог тул “үйл ажиллагааны” өөрийнх нь бүтцийн элемент гэжээ¹²⁴. Хяналтыг бүрдүүлэгч олонлог болон элементүүдийн нэгдэл хяналтын дэд систем болох бөгөөд дараах байдлаар ангилан авч үзэж болно.

Хяналтыг бүрдүүлэгч олонлог болон элементүүдийн нэгдэл хяналтын дэд систем болно. Хяналтын үйл ажиллагааг дараах ерөнхий үе шатуудаар ангилснаар түүнийг бүрдүүлэгч олонлог болон элементүүдийн талаарх ойлголтыг тодорхой болгоно. Хяналт хийх үйл ажиллагааны ерөнхий үе шатууд: 1. бэлтгэл үе шат ба төлөвлөлт 2. Хяналт 3. Үр дүн 4. Үр нөлөө, дахин буюу эргэн хяналт (feedback) гэж ангилна.

Нэгдүгээр үе шат: бэлтгэл үе ба төлөвлөлт

- хяналтын үйл ажиллагаанд бэлтгэнэ
- хяналт хийх багийг бүрдүүлнэ
- хянах үйл ажиллагааны нарийвчилсан төлөвлөлтийг хийнэ
- хяналтын эрсдэлийг тооцно
- хяналт хийх объектын онцлог, цаг хугацааны хүчин зүйл буюу хяналтын эхлэх, үргэлжлэх, дуусах хугацааг тооцно.

Хоёрдугаар үе шат: хяналт

- хяналтын үйл ажиллагаа

¹²¹ Бурмаа Нацагийн: Төрийн аудит. Диссертаци. Muenchen 2009, х. 7. герман хэлнээс орч.

¹²² Болдсайхан Б: Системийн аюулгүй байдлын асуудлууд. Улаанбаатар 2008, х.19.

¹²³ Олонлог нь дэд системийг бүрэлдүүлэгч хэд хэдэн (төгсгөлөг болон төгсгөлгүй) "юмс" тодорхой шинж чанараараа нэгдсэн нэгдлийг хэлнэ.

¹²⁴ Pitschas, Rainer: Захиргааны хариуцлага ба захиргааны үйл ажиллагааны бүтцийн ээдрээтэй асуудлуудыг захиргааны эрх зүйн үүднээс шийдвэрлэх нь. Muenchen 1990, х. 392. герман хэлнээс орч.

- хяналтын үйл ажиллагаа төлөвлөлтийн дагуу хийгдэж буй эсэхийг хяналтын үйл ажиллагааны туршид байнга хянана
- үйл ажиллагааны гүйцэтгэлийг хянана
- хяналттай холбогдон гарах эрсдэлийг байнга хянаж байх
- төлөвлөгөө, гүйцэтгэл, ирээдүйд хүрэх үр дүнд харьцуулалт хийнэ
- хяналт, шинжилгээний үр дүнг задлан шинжилж нэгтгэнэ

Гуравдугаар үе шат: үр дүн

- тайлан, тайлагнал
- зөвлөгөө

Дөрөвдүгээр үе шат: үр нөлөө, дахин буюу эргэн хяналт (feedback)

- үр нөлөө
- дахин буюу эргэн хяналт (feedback).

Тухайн үйл ажиллагааны дараагийн түвшинд эдгээр үе шатууд давтагдсанаар хяналтын системийн “орчил эргэлт” бий болно. Хяналтын “систем”-г шинжилснээр уг системийг үнэлэх боломж бүрдэнэ. Системийн үнэлгээ нь харилцан үйлчилгээ хангалттай ба хангалтгүй системийн үйлчлэлийн үр дүн /дэд систем/, түүний зорилт хоорондын зохицлоор тодорхойлогдоно. Хэрэв систем өгөгдсөн зорилгыг гүйцэтгэж байвал хангалттай, чадахгүй бол хангалтгүй гэж үзнэ¹²⁵. Системийн шинжилгээ хийхдээ уг системийг бүрдүүлэгч дэд системийн зохицолдоо зорилтын дагуу хангалттай уялдаж буйг системийн дотоод хяналтаар давхар хянана¹²⁶. Системийн давхар хяналтаар эрсдэлийн нөлөөллөөс хамгаалагдан системийн бүтцийн олонлог, элементүүдийн харилцан үйлчлэлийн нөлөөлөл хэвийн бол системийн үйлчлэлийг хангалттай гэж үзнэ. Хэрэв системийг бүрэлдүүлэгч олонлог, элементүүдийн уялдаа эрсдэлээс хамгаалагдах чадваргүй, уялдаа зохицолдоогүй бол уг “систем” зорилго, зорилтоо биелүүлж чадахгүйд хүрч “систем” үйлчилгээ доголдоно. “Систем”-н нөлөөллийн хэвийн үйл ажиллагааг хангах, учир шалтгааныг тодорхойлох, ил тод байлгах зорилгоор эхлэл, явц, үр дүн, эргэх холбооны хяналтын аналитик шинжилгээг хийх нь уг системийн оршин тогтнох, аюулгүй байдлаа хадгалахад чиглэнэ. Системийн онолын хуулийн үйлчлэх зүй тогтол хяналтын системийн зорилго, зорилтоо биелүүлэхэд үйлчилнэ. Кребс: төрийн санхүүгийн хяналт санхүү, төсөв, төрийн бүхий л нөөцийн ашиглалт, зарцуулалт, хөрөнгө оруулалттай нягт

¹²⁵ Болдсайхан Б: Системийн аюулгүй байдлын асуудлууд. Улаанбаатар 2008, х.99.

¹²⁶ Бурмаа Нацагийн: Төрийн аудит. Диссертаци. Muenchen 2009, х. 8. герман хэлнээс орч.

уялдаатай¹²⁷ гэжээ. Төрийн хяналтын систем эрх зүй, төрийн удирдлага, санхүү, төр иргэний нийгмийн харилцаанд чухал үүргийг гүйцэтгэдэг. Петер Ховат: “Хяналт бол хаана алдаа гарч байна, түүнийг хэрхэн засаж залруулах, алдаа давтагдаж буй талаар удирдлагыг мэдээллээр хангагч удирдлагын дэд систем. Төрийн удирдлагын түвшний хяналт бол удирдлагад зөвлөгөө өгөх үйлчилгээ”¹²⁸ гэжээ. Хяналтын үйл ажиллагаа удирдлагаас гарах болон гаргасан шийдвэр, шийдвэрийн үр дүн, хариуцлагын тогтолцоонд чиглэгдэж байдаг. Төрийн хяналт төрийн үйл ажиллагааг ил тод байлгахад чухал үүргийг гүйцэтгэнэ. Төрийн үйл ажиллагаа, төрийн хяналтын тайлагнал иргэдэд ил тод байх нь ардчилсан нийгмийн зарчим. Товч дүгнэвээс төрийн хяналт нь төрийн үйл ажиллагааг ил тод байлгах нийгмийн мөн чанарыг хадгалдаг онцлогтой. Орчин үеийн төрийн санхүүгийн хяналтын хүрээ “хил хязгааргүй” зарчмыг баримталдаг тул төрийн хяналт хил хязгааргүй тасралтгүй үргэлжлэх үйл ажиллагаа юм.

Төрөөс гарч буй бүхий л шийдвэр парламентын хяналттай байхаас гадна парламентад суудалтай намуудын давхар хяналтын дор байдаг. Ардчилал, нийгэм эдийн засгийн хөгжлийн өндөр түвшинд хүрсэн улс орнуудад “цөөнхийн бүлэглэлийн нам” парламентын хяналтад идэвхитэй байр сууринаас ханддаг. Парламентаас гарсан шийдвэрийг гүйцэтгэх засаглал хэрэгжүүлэх үүргийг хир үр дүнтэй биелүүлж байгааг эргэн хянах үүрэг нь парламентын хяналтын эргэх холбооны давтамжаар дахин хянагддаг уламжлалтай. Төрийн эрх мэдлийн засаглал хуваарилалтын түвшинд парламент нь хяналтын байгууллага харин засгийн газар хяналтын объект юм.

Парламентын хяналт нь улс төрийн хяналт тул парламентын засаглалтай орнуудын дэвшилттэй давуу тал бөгөөд улс төрийн, намуудын, иргэний болон ард түмний төлөөллийг агуулсан хяналтын нэгэн систем мөн. Парламентын гүйцэтгэх үндсэн үүргийн нэг бол улсын төсөвийг батлах, гүйцэтгэлд нь хяналт тавих.

Хяналтын ухагдахууныг тодорхойлоход хамгийн багаар тооцоход 2 элемент буюу хүчин зүйлс шаардагдах бөгөөд харьцуулагдах шинж чанарыг хадгалсан байна. Хяналт нь “байх ёстой” эд баялаг, нөөц¹²⁹ эсвэл хүчин зүйлсийг “жинхэнэ буюу одоо байгаа”, эсвэл “ирээдүйд бий болгохоор төлөвлөсөн” эд баялаг, нөөц, хүчин зүйлстэй харьцуулсан үр дүн

¹²⁷ Krebs, Walter: Төрийн шийдвэр гаргах үйл ажиллагаан дахь хяналтын үүрэг. Төрийн санхүү, парламент болон шүүхийн хяналтад эрх зүйн талаас оруулсан хувь нэмэр. Heidelberg 1984, х. 4. герман хэлнээс орч.

¹²⁸ Horvath, Peter: Хяналт шалгалт. 9 дэх хэвлэл. Muenchen 2003, х. 233. герман хэлнээс орч.

¹²⁹ Төрийн санхүүгийн хяналтын элемент нь төсөв, санхүү, хөрөнгө оруулалт зэрэг өргөн ухагдахууныг агуулдаг тул хураангуйлсан нэрээр эд баялаг, нөөц хэмээн нэрлэсэн болно.

юм. “Жинхэнэ буюу одоо байгаа”, “байх ёстой”, “ирээдүйд бий болгох” эд баялаг, нөөц хүчин зүйлсийн харьцуулалтын үр дүн уялдах, өнгөрсөн, одоо, ирээдүйн цаг хугацааны шинж чанарыг хадгалсан байдаг. Харьцуулалтын үр дүн зорилгодоо хэрхэн хүрэх, хүрсэн эсэх, илүү үр дүнд хүрэхийн тулд ямар оновчтой арга хэмжээ авч ажиллавал зохистой вэ? гэдгийг тодорхойлдог. Товчоор хэлбэл төлөвлөсөн ба гүйцэтгэсэн үйл ажиллагааг харьцуулан ирээдүйд хүрэх зорилтыг шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр тодорхойлно гэсэн утгатай. Энэ утгаараа хяналт Р.Пичас-н¹³⁰ “байх ёстой” мөн “жинхэнэ буюу одоо байгаа” болон “ирээдүйд бий болгохоор төлөвлөсөн” үйл ажиллагааны энгийн харьцуулалтаас эхлэх бөгөөд хянагдаж байгаа объект, хяналтын хүрээнд шалтгаалан үйл ажиллагааны үе шатууд хүрээгээ тэлэх, нарийвчлах шаардлага бий болдог. Хяналтын хүрээг тэлэх, нарийвчлах шаардлага тодорхой бус хүчин зүйлсийн нөлөөтэй холбоотой. Хяналтын систем хянах, хянагдах объект, субъект, хяналтын хүрээ, хяналтын үйл ажиллагаа, хамрагдах хугацаа, хяналтын үр дүн, үр дагавар зэрэг олонлогийн элементийг агуулан¹³¹ удирдлагын шийдвэрийг оновчтой болгоход чиглэгдэнэ. Үр дүн бол удирдлагын гаргасан шийдвэр, түүний гүйцэтгэлээр хэмжигдэх үзүүлэлт, харин үр дүнд чиглэсэн хяналт нь жинхэнэ болсон үйлдэл болон урьдчилан төлөвлөгдсөн үйл ажиллагааны тодорхой мэдээ, мэдээллийн харьцуулалтад үндэслэгдэнэ. Үр дүнтэй байх нь зорилгоо биелүүлэх хэмжигдэхүүн, удирдлагын шийдвэрийг төлөвлөсөн зорилгод хүргэхэд хэрэгжүүлэх хүний нөөцийн ур чадвар, санаачилга зонхилох байр суурийг эзэлнэ. Харин “үр ашиг”-т чиглэсэн хяналт бол хүрсэн үр дүнг тавьсан зорилгод харьцуулснаар тодорхойлогдоно. Тодруулбал удирдлагын шийдвэрийн зорилго, “хэрэгжүүлэлт” ба “үр дүн”-д чиглэсэн хяналтуудын нэгдэл. Хяналтын үр нөлөөг өргөн утгаар нь шийдвэрийн үр дүнгийн илрэл гэж үзэж болно. Үр нөлөө нь үр ашиг хэмээх ойлголттой салшгүй холбоотой. Үр нөлөө бол удирдлагын шийдвэр, шийдвэрийн хэрэгжилт болно.

Хяналтын объект удирдлагын¹³² шийдвэр, шийдвэрийн хэрэгжилт, үр дүнгийн агуулгыг нэгэн зэрэг багтаадаг. Хяналтын судлах зүйл бол хяналтын объект, субъект, үйлдэл, дүрэм журам, систем, зохион байгуулалт, үр дүн, үр ашиг, үр нөлөө юм. Хяналтын эцсийн

¹³⁰ Pitschas, Rainer: Захиргааны хариуцлага ба захиргааны үйл ажиллагааны бүтцийн ээдрээтэй асуудлуудыг захиргааны эрх зүйн үүднээс шийдвэрлэх нь. Muenchen 1990, х. 391. герман хэлнээс орч.

¹³¹ Karehnke, Helmut: Хяналт бол үндсэн хуулийн эрх зүйн нэмэлт функц мөн. Төрийн төсөв сэтгүүл. (16) 1975, х. 146. герман хэлнээс орч.

¹³² Удирдлага ойлголтыг төр, төрийн бус байгууллага, бизнесийн байгууллагын аль ч хүрээнд авч үзэх боломжтой.

зорилго бол удирдлагын үйл ажиллагаа, түүний үр дүн, үр ашиг, үр нөлөөг дээшлүүлэх, удирдлагын шийдвэрийг оновчтой болгоход оршино. Rehm¹³³-н онолоор үр ашгийг ашигт ажиллагаагаар илэрхийлж дараах байдлаар томъёолдог:

$$AA=(B-Z):(R-Z)$$

AA -ашигт ажиллагаа

B- “байх ёстой” хүчин зүйл

R- “одоо байгаа” хүчин зүйл

Z-зорилго

Үйл ажиллагааны ашигт ажиллагааг тооцсоноор удирдлагын үйл ажиллагааг илүү үр дүнтэй болгох, цаг үеэ олсон оновчтой арга хэмжээ авах, хариуцлагыг өндөржүүлэх боломжийг бий болгоно. Орчин цагийн хяналтын судлах зүйл төр, бизнесийн байгууллагын хамтын үйл ажиллагааны “бүтээгдэхүүн” юм. Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний ашигт ажиллагааг нийт бүтээгдэхүүн, үйлчилгээ болон түүний нэр төрөл тус бүрээр тооцож болно. Бүтээгдэхүүн, үйлчилгээнд удирдлагын бодлого шийдвэр бүрэн хэмжээгээр хамрагдана. Эдгээр үзүүлэлтийг тухайн үйл ажиллагааны түвшин бүрт тооцож болох ба төрийн оновчтой бодлого шийдвэрийн үр дүн, үр ашиг эдийн засгийн утга агуулгаараа нэг хүнд ноогдох үндэсний орлогын өсөлтөөр тодорхойлогддог. Удирдлагын үйл ажиллагаа боловсронгуй болох тусам түүнийг хянах хяналтын арга, технологи, хүрээ илүү боловсронгуй болж удирдлагаас гарах болон гаргасан шийдвэрт шинжилгээ, дүгнэлт хийх, оновчтой болгох зөвлөгөө өгдгөөрөө удирдлага, хяналт, судалгааны үйл ажиллагаа салшгүй холбоотой. Удирдлага, хяналт, шинжлэх ухааны судалгааны үйл ажиллагаа шугаман хамааралтай. Хяналтад хамрагдах объект, субъект, зорилго, төрөл, цаг хугацаа, хүрээнээс хамаарч хяналтын төрлүүд нарийвчлан ангилагддаг тухай дээр дурдсан. Хяналтын үйл ажиллагаанд хяналтын объект чухал байр суурийг эзэлнэ. Хяналтын объект бүр онцлог шинжийг агуулсан байна. Юрген Вебер¹³⁴ хяналтын объектыг:

1. Төлөвлөсөн зорилго, зорилт биелэгдсэн
2. Хууль ёсны дагуу ажилласан
3. Удирдлагаас гарсан шийдвэрийн дагуу ажилласан эсэх
4. Дүрэм журмыг мөрдөж ажилласан эсэх зэрэг ерөнхий чиглэлээр ангилсан.

Эдгээр ерөнхий чиглэл тухайн хяналтын объектын үйл ажиллагаа, үр дүнгийн онцлогоос шалтгаалан хяналтын дараагийн үе шатны мөчлөг буюу цаашид боловсронгуй болгох

¹³³ Rehm, Hannes: Төрийн байгууллага дахь арвилан хэмнэлт ба үр ашигтай ажиллагаа. Төрийн удирдлага сэтгүүл. (13) 1980, х. 87. герман хэлнээс орч.

¹³⁴ Weber, Juergen: Хяналтын тухай ойлголт. Stuttgart 1994, х. 153. герман хэлнээс орч.

системт үйл ажиллагаанд шилждэг тул хяналт нь аливаа зорилго, зорилтдоо хүрэх үйл ажиллагааны алхмуудыг боловсронгуй оновчтой болгох тасралтгүй үйл ажиллагаа.

Хяналтын ангилал хяналтын системийг бүрдүүлэгч чухал элементүүдийн нэг. Хяналтын ангиллыг хэрхэн зөв сонгосноос хяналтын үйл ажиллагааны үр дүн шалтгаална. Хянан шалгагч нарын ур чадвар, хариуцлага зэрэг нь хяналтын үр дүнд нөлөөлөх шууд хүчин зүйл юм. Хяналтыг хууль эрх зүйн, санхүүгийн, үр дүнгийн, гүйцэтгэлийн хэмээн ерөнхийлөн ангилдаг. Эдгээр ерөнхий ангилал хяналтын төрөл бүрт өөр өөрийн онцлог шинжийг хадгалдаг. Тодруулбал санхүүгийн, шүүх засаглалын, парламентын, олон нийтийн хяналтад хяналтын хэлбэрүүд тодорхой бие даасан онцлогийг хадгална. Хяналтыг амжилттай хэрэгжүүлснээр удирдлагын үйл ажиллагааны (бэлтгэх-төлөвлөх, шийдвэр гаргах, хэрэгжүүлэх, хяналт-хариуцлага) ямар үе шатанд эрсдэл гарсан тухай үнэлэлт дүгнэлт өгч цаашид хэрхэн алдагдсан боломжоо нөхөх, илүү үр дүнтэй ажиллах боломжийг бүрдүүлэх арга замыг нээх ач холбогдолтой. Хяналтын үр дүн, дүгнэлтэд үндэслэн удирдлагын үйл ажиллагааг шуурхай, уян хатан, оновчтой төлөвлөсөн зорилтдоо хүрэх боломжийг олгоно. Хууль эрх зүйн хяналт хууль эрх зүйн хүрээнд үйл ажиллагаагаа явуулж буйг хянадаг бол санхүүгийн хяналт тухайн хяналтын объектын санхүүгийн үйл ажиллагаанд үндэслэдэг. Үр дүнгийн хяналт тухайн шалгагдаж байгаа “үйл ажиллагаа”-ны гүйцэтгэлийн үр дүнд шинжилгээ хийнэ. Үр ашгийн хяналт эдийн засгийн үр ашигтай ажиллан хамгийн бага зардлаар хамгийн их үр дүнд хүрэх эсвэл өгөгдсөн зардлаар хамгийн боломжит үр дүнд хүрсэн эсэхийг хэмждэг. Эдийн засгийн үр ашигтай ажиллах, бага зардал гаргах зэрэг нь олон боломжит сонголтуудаас хамгийн хямдыг сонгох биш харин хамгийн илүү оновчтойг сонгох сонголт мөн. Хяналтын объект, хэлбэр хяналтын системийн бүрэлдэхүүн хэсгүүд мөн. Хяналт бие биенээсээ хараат бус үйл ажиллагааны нэгдлээс бүрдэх ба түүнийг бүрдүүлэгч элементүүд шууд ба шууд бус хамааралтай эсвэл хамааралгүй байж болно. Энэхүү хамаарал, үл хамаарлын уялдаа нь гадаад, дотоод орчны зохицуулалт, нөөцийн хуваарилалт, мэдээлэл технологи, тоон ба чанарын үзүүлэлтүүдийн онцлогоор зохицуулагдана.

Төрийн хяналт хэдий чинээ хараат байна тэр хэмжээгээр ардчиллын ил тод, шударга зарчим алдагдаж, төрийн хяналтын механизмын үйлчлэх хүрээ суларч хариуцлагын систем доголддог зүй тогтолтой. Энэ зүй тогтолцооноос урьдчилан сэргийлж ардчилалын түүхэн туршлага бүхий улс орнууд төрийн санхүүгийн хяналт, төрийн санхүүгийн хяналтын дээд байгууллагын үйл ажиллагааг хараат бус байлгахыг эрхэмлэн иржээ. Тэрчлэн төрийн санхүүгийн хяналт бол 4 дэгч засаглал хэмээх онолыг эрдэмтэд дэвшүүлсэн. Үндсэн хуулиар хамгаалагдаагүйгээр төрийн санхүүгийн хяналтын үйл

ажиллагааг явуулах нь үндсэн хуулийн эрх зүйг зөрчиж буйгаа асуудал мөн¹³⁵ хэмээн ХБНГУ-н нэр хүнд бүхий эрдэмтэд үзэл бодлоо илэрхийлсэн нь олонтаа.

ХБНГУ, Австри Франц зэрэг Европын холбооны улсууд үндсэн хуулиндаа Төрийн санхүүгийн хяналтын дээд байгууллагын бие даасан хараат бус байдлыг баталгаажуулаад зогсохгүй энэ байгууллагын удирдлага буюу “Гишүүд”-г шүүгчтэй адил эрхтэйгээр хараат бус үйл ажиллагаа явуулахыг үндсэн хуулиндаа хуульчилсан.

Төрийн санхүүгийн хяналттай холбоотой гарч ирж буй бэрхшээлтэй асуудлуудыг дан ганц Төрийн санхүүгийн хяналтын дээд байгууллагын үйл ажиллагаатай шууд холбож үзэх нь учир дутагдалтай ба улс төр, хууль эрх зүй, эдийн засаг, нийгмийн асуудлуудын хүрээнд цогцоор нь авч үзэх нь зүйтэй.

Судалгаанаас үзэхэд: Монгол Улсад мөрдөгдөж буй хууль тогтоомжуудад үүрэг хариуцлага гэхээсээ эрх мэдлийг илүү түлхүү анхаарсан зохицуулалттай байдаг. (Тухайлбал тухайн байгууллага, ажилтан үйл ажиллагаагаа гүйцэтгэхдээ **дараахи эрхийг эдэлнэ, эсвэл дараахи бүрэн эрхтэй** гэсэн хуулийн заалтууд байдаг нь нийтлэг). Хуулийг боловсруулан, батлахдаа аль болох хүлээх үүрэг, хариуцлага руу түлхүү хуульчилж өгөх шаардлагатай. Одоогоор мөрдөгдөж буй төрийн санхүүгийн хяналттай холбоотой хууль тогтоомжуудын зарим заалтууд утга агуулгын хувьд давтагдсан, давхардсан, зарим зохицуулалтууд нэг хуульд байгаа заалтыг тэр чигээр нь үг бүрчлэн хуулж хэрэглэсэн байдал нилээд байна. Хариуцлага болон хяналтын тогтолцоог сайжруулах, боловсронгуй болгох үүднээс хуулийн утгын давтамжийг тухайн салбарын хуулийн онцлогт зохицуулан үүрэг, хариуцлага чиглэл рүү нарийвчлан боловсруулж байх нь зүйтэй.

Төрийн хяналтын систем нь төрийн эрх зүй, төрийн удирдлага, төрийн санхүү, төр иргэний нийгмийн харилцаанд томоохон байр суурийг эзэлдэг. Энэ ухагдахуунаас үндэслэн эрдэмтэд¹³⁶ хэд хэдэн төрлийн хяналтын нэгдсэн нөлөөний тухай онолыг хөндөж гаргаж ирсэн бөгөөд үүнийгээ ардчилсан төрийн эрх зүйн хэв шинж хэмээсэн нь сонгодог утгаараа төрөл бүрийн хяналтаар мэргэшсэн хяналтын байгууллагууд хяналтын нөлөөгөө нэгэн зорилгод нэгтгэнэ гэсэн ойлголт юм.

Иймд манай улсад төрийн санхүүгийн хяналтыг бусад хяналтын байгууллагуудтай хамтран гүйцэтгэн хяналтын байгууллагуудын мэдээллийн нэгдсэн сүлжээг төрийн хяналтын үйл ажиллагаанд ашиглах бүрэн боломж бий. Манай улсын хувьд Үндэсний

¹³⁵ Stern, Klaus: Холбооны ба муж улсуудын ТСХДБ-н үндсэн хуулийн эрх зүйн орчинд эзлэх байр суурь. Wolfgang Boening/Albert von Mutius нарын эмхтгэл. Ардчилсан нийгэм дэх төрийн санхүүгийн хяналт. Heidelberg 1990, х 19. герман хэлнээс орч

¹³⁶ Baeumlin, Richard: Засгийн газар ба захиргааны удирдлагыг Парламентаас хянах нь. Швецари улсын хуульчдын нийгэмлэг. 1966, х. 165-180. герман хэлнээс орч.

Аудитын Газар, Мэргэжлийн хяналтын газар, Авилгатай тэмцэх газар, Татварын ерөнхий газар, Гаалийн ерөнхий газар зэрэг байгууллагууд төрийн хяналтын үйл ажиллагаандаа мэдээллийн нэгдсэн сүлжээг бий болгох, хамтран ажиллах уялдааг маш тодорхой хариуцлагын механизмын ялгаа заагийн үндсэн дээр бий болгох боломжтой. Ийнхүү ажиллахдаа эрдэм шинжилгээ судалгааны байгууллагууд, олон нийтийн хяналтын байгууллагуудтай хүчээ нэгтгэн ажилласнаар төрийн санхүүгийн хяналтыг чангатган авилгатай тэмцэх үйл ажиллагаанд үнэтэй хувь нэмрээ оруулна. Ийнхүү ажиллахдаа хууль эрх зүйн орчинг боловсронгуй оновчтой болгох асуудал зайлшгүй.

✓ Үүний үр дүнд төрийн хяналтын үйл ажиллагаанд эрх мэдэл-хяналт хариуцлагын зохицолдооны тэнцвэртэй байдлыг тодорхой хэмжээнд хүргэх боломж бий. Хяналтын байгууллагуудын ажиллах цаг хугацаа, төсвийн хөрөнгө хэмнэгдэхээс гадна авилгаас урьдчилан сэргийлэн төрийн хяналтад үнэтэй хувь нэмэр оруулах юм.

✓ Үндэсний аудитын газар хувийн хэвшлийн аудитынхантай хамтран ажиллах үйл ажиллагаагаа цаашид улам боловсронгуй болгох нь зүйтэй. Төрийн байгууллагуудын хувьд хувийн хэвшлийн үйл ажиллагаанаас суралцах зүйл их байгаа бөгөөд (Public Private Partnership) буюу төр ба хувийн хэвшлийн түншлэлийг жинхэнэ утгаар нь хэрэгжүүлэх шаардлагатай.

✓ Монгол Улсад төрийн санхүүгийн хяналтаас ангид үлдэх “хяналт хийгдэхгүй томоохон чөлөөт орон зай” бий. Төрийн санхүүгийн хяналтын үйл ажиллагаанд “хил хязгаар” байх ёсгүй бөгөөд хяналтын гадна буй чөлөөт орон зайг төрийн хяналтад хамруулах асуудлын талаар хуульчлах асуудал зайлшгүй тулгарч байна.

✓ ТСХДБ-н үнэ цэнэ гэдэг утгаараа Үндэсний аудитын газар нь төр, иргэн бүрийн өмнө онцгой үүрэг, хариуцлага хүлээсэн байгууллага тул энэ байгууллага нь оюунлаг, мэдлэгийн байгууллага байх ёстой. Иймд ҮАГ эрдэм шинжилгээний байгууллагуудтай хамтран ажиллах нь зүйтэй.

✓ ҮАГ-н ажиллагсдын мэдлэг боловсролыг дээшлүүлэх асуудал бол зөвхөн энэ байгууллагын үүрэг зорилт биш бөгөөд төрийн нэгдсэн бодлогын хэмжээнд онцгойлон авч үзэх ёстой чухал асуудлын нэг юм.

✓ Монгол Улсад төрийн хяналт, төрийн санхүүгийн хяналтын сэдвээр эрдэм шинжилгээний ажлууд маш цөөн. Иймд төрийн хяналтыг хөгжүүлэх боловсронгуй болгох үүднээс төр, эрдэм шинжилгээ, судалгааны байгууллагууд энэ асуудлаар тодорхой арга хэмжээ авах шаардлагатай.

✓ Хувийн хэвшлээс уламжлалтай үүссэн төрийн бүтээмжийн тухай онол практикийн асуудлууд чухлаар тавигдаж эхэллээ. Бүтээмжгүй, үрэлгэн төр ард иргэдээ хэрхэн сайхан амьдралаар хангаж чадах билээ. Төрийн байгууллагын шийдвэр гаргах түвшний чухал

орон тоонд мэргэжлийн бус хүмүүс ажиллуулах асуудал түгээмэл үзэгдэл болжээ. Мэргэжлийн бус хүмүүс нарийн мэргэшил шаардсан үйл ажиллагаанд алдаа гаргаснаар төсвийн хөрөнгийг зүй бусаар зарцуулах, алдаа, алдагдал гаргах эрсдэл өндөрсөж төсвийн алдагдал үүсэх үндсэн нөхцөл болж байгаа нь аюултай юм. Тааруу бэлтгэгдсэн төрийн албан хаагч төрд нэмэлт ачаалал болж байдаг. ҮАГ төрийн бүтээмж, төрийн захиргааны байгууллагын үр ашиг, үр нөлөө, төрийн албан хаагчдын бүтээмжид гүйцэтгэлийн аудит хийн дүгнэлт хийх зайлшгүй шаардлагатай байна. Төрийн бүтээмж, төрийн үр ашигтай үйл ажиллагааны илрэл болсон хөрөнгө оруулалтын хэлбэр төрлөөс үл хамааран

-хөрөнгө оруулалтын өгөөжийн үр ашгийн аудит хийх

-улсын өр төлбөрийн аудит хийх

-зохион байгуулалтын аудит хийх тэр дундаа ЗГ-н бүтэц зохион байгуулалтад орон тоо, чиг үүрэг функцийн давхардалд аудит хийх

-төрийн байгууллагуудын үнэ цэнэ, үр өгөөж, бүтээмжид аудит хийх

-байгаль орчин түүнийг дахин сэргээх үйл ажиллагааны аудит хийх асуудлууд чухлаар тавигдаж байна.

Бас нэгэн чухал асуудал бол ТСХДБ-н эрсдлийн талаар дурьдахгүй өнгөрч болохгүй юм. МУ-д мөрдөж буй холбогдох хуулиудын заалтын дагуу санхүүгийн тайлан гаргах, аудитын дүгнэлт тайлан гаргах цаг хугацаа нь хэтэрхий шахуу тул энэхүү богино хугацаад бэлтгэгдсэн санхүүгийн тайлан мэдээллийн уялдаа, үнэн зөв, үндэслэлтэй байдалд цаг хугацааны дарамтаас үүсэн гарах эрсдлийн харицлагыг хэн, ямар байгууллага, эрх мэдлийн хүч хүлээх вэ? зэрэг эгзэгтэй асуудлууд бүрхэг.

-Төрийн аудитын байгууллагын үйл ажиллагаанд хэн үнэлэлт дүгнэлт өгөх вэ?

-Төрийн аудиторуд үйл ажиллагаа хир чанартай гүйцэтгэж байна вэ?

-ҮАГ-тай холбоотой санал гомдлыг ямар байгууллага хүлээн авч шийдвэрлэх вэ?

зэрэг төрийн санхүүгийн хяналтын эрсдэлтэй холбоотой асуудлууд “Төрийн аудитын тухай” хуулинд нээлттэй үлдсэн.

ҮАГ улс төр, эдийн засаг, нийгэм, иргэдийн ашиг сонирхлын үүднээс зөвхөн хууль тогтоох байгууллага болох УИХ-д тайлагнаад зогсохгүй Засгийн газар, Шүүх засаглалын байгууллагуудад болон Үндэсний аюулгүй байдлын зөвлөлд тайлагнадаг байхаар хуульчилвал төрийн сан, төсвийн хөрөнгө, хөрөнгө оруулалтын үр ашиг төрийн байгууллагын бүтээмж түүнд тавих хяналт сайжрахаас гадна эрх мэдлийн хүчнүүдийн хоорондын харилцан хяналт бий болно. Монгол Улсын төрийн хяналт, төрийн санхүүгийн хяналтын үйл ажиллагааг боловсронгуй болгон хөгжүүлэх нь иргэн бүрийн сайн сайхны төлөө оруулах хувь нэмэр, үнэ цэнэтэй бодлого бодитой хэрэгжин монгол хүн монгол

төрийн бодлогод итгэх итгэх, хүндэтгэл нэмэгдэнэ. Итгэх нь сайн хэрэг харин хянах нь илүү сайн үйлс мөн.

Abstract

Die Entwicklung und Durchsetzung der Finanzkontrolle ist eng mit der Staatslehre, den Politik- und den Finanzwissenschaften verbunden. Der Rechnungshof übt keine unmittelbar staatliche Gewalt aus¹³⁷. Trotz einem seit langen Jahren geführten Meinungsstreit ist die genaue Zuordnung des BRH¹³⁸ zum Funktionsrahmen einer der Gewalten oder als selbstständige „Vierte Gewalt“ in Deutschland bis heute nicht eindeutig beantwortet worden. Obwohl es also keine vollständig ausformulierte und allgemeine akzeptierte Theorie gibt, die man auf den Rechnungshof anwenden kann, ist es die Aufgabe der Verfassungstheorie, die Ziele des Grundgesetzes, die Akteure und die Entscheidungsverfahren zusammenzufügen, ihr Wirken zu erklären und zu begründen, Probleme und drohende Fehlentwicklungen aufzuzeigen und zugleich die Richtung zu weisen, in der mögliche Verbesserungen zu suchen sind¹³⁹. Grundsätzlich ist aber die Verwirklichung der demokratischen Funktion der Finanzkontrolle an eine klare Trennung der Gewalten gebunden. Generell sollten die Prinzipien und Fundamentalstrukturen der öffentlichen Finanzkontrolle in der Verfassung verdeutlicht sein und gleichzeitig sollte die Struktur in verstärktem Maße sichtbar angeordnet sein¹⁴⁰. Dies gilt auch für die Mongolei. Auf diese Weise wird das ganze System der Finanzkontrolle verknüpft. Das Besondere des Finanzkontrollsystems soll darin bestehen, dass die verschiedenen und nicht miteinander verbundenen Kontrollinstitutionen miteinander in Zusammenhang gesetzt werden, damit die ORKB¹⁴¹ zum zentralen Bezugspunkt des Finanzkontrollsystems werden kann. Durch die Zusammenarbeit der externen und internen Finanzkontrollinstanzen können das Finanzkontrollsystem und die einzelnen Finanzkontrollmechanismen effektiver auf das gesamte staatliche Finanzgebaren einwirken. So können die spezifischen Kontrollfunktionen der ORKB in der Praxis ermöglicht werden. Dafür braucht der MSAO eine verfassungsrechtliche Verstärkung der gegenseitigen Kontrollbasis, das heißt, eine „Kontrolle der Kontrolle“. Die Rolle der Kontrolle in der Gewaltenteilung ist vielseitig und geht über die Finanzkontrolle hinaus. Wenn die MSAO¹⁴² eine Verstärkung der vielseitigen Kontrollfunktionen in der Realität bekommen könnte, würde die Finanzkontrolle in der Mongolei durch die MSAO im

¹³⁷ Vgl. *Degenhart*, Kontrolle der Verwaltung durch Rechnungshöfe, VVDStRL 55 (1996), 193.

¹³⁸ Bundesrechnungshof.

¹³⁹ *von Arnim*, in: von Arnim (Hrsg.), Finanzkontrolle im Wandel, 1989, S. 40.

¹⁴⁰ Vgl. *Tiemann*, Die staatliche Stellung der Finanzkontrolle des Bundes, 1974, S. 213.

¹⁴¹ Oberste Rechnungskontrollbehörde.

¹⁴² Mongolian State Audit Organization.

demokratischen Sinne realisiert. In der jetzigen Situation ist die Trennung zwischen Legislative und Exekutive nicht vollständig verwirklicht, darunter leidet die wechselseitige Kontrolle. Für die Realisierung und Verwirklichung der demokratischen Finanzkontrolle sollten deshalb in der Mongolei ebenso neue Formen der Machtausgleichung, die der jetzigen Transformationsphase angepasst sind, angestrebt werden. Verfassungstheoretisch sind für den Status der Rechnungshöfe fünf Elemente charakteristisch: Die Unabhängigkeit ihres Handelns, die Öffentlichkeit ihrer Wirkungsmacht, die Lückenlosigkeit des Kontrollauftrags, die Kontrolle der Rationalität des staatlichen Finanzgebarens und das Fehlen rechtlicher Sanktionsbefugnisse¹⁴³. Die Finanzkontrolle spielt eine konstruktive Rolle in den Beziehungen der Kontrolle zwischen Trägern der Gewaltenteilung.

Ном зүй

- Aisha Ghaus-Pasha: Засаглалд иргэний нийгмийн байгууллагуудын гүйцэтгэх үүрэг. Төрийн захиргаа ба ардчилсан засаглал. Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Хөгжлийн Хөтөлбөр. Монгол Улс 2008.
- Altmann Joern; Burmaa Natsag; Keydel Martin: Монгол улсын ТСХДБ-н үйл ажиллагаанд хийсэн дүгнэлт тайлан. ХБНГУ-н эдийн засаг, хамтын ажиллагааны хөгжлийн яам. Bonn 2007.
- Baеumlin, Richard: Засгийн газар ба захиргааны удирдлагыг Парламентаас хянах нь. Швейцарийн хуульчдын нийгэмлэг. 1966.
- Bajohr, Stefan: Санхүүгийн хяналтын ирээдүйн төлөв. Удирдлагын архив. 91 Боть. 2000.
- Blomeyer, Ina-Marie: Төрийн санхүүгийн хяналтын дээд байгууллага ба авилгалтай тэмцэх нь. Докторын ажил. Aachen 1999.
- Brunner, Georg: Герман улс дахь хяналт. Koeln 1972.
- Degenhart, Christoph: Төрийн санхүүгийн хяналт. Германы төрийн эрх зүйн нийгэмлэг. (55) 1996.
- Eichenberger, Kurt: Эрх мэдэл ба хяналт. Andreas Kohl-ийн эмхэтгэл 1979.
- Fuchs, Arthur: Хяналтын тухай мэдлэг буюу түүний нөлөө. Tuebingen 1966.
- GOPAC. Controlling corruption: A Parliamentarian's Handbook. 2005.
- Grupp, Klaus: ХБНГУ-н Төрийн санхүүгийн хяналтын дээд байгууллага. Diss. Berlin 1972.

¹⁴³ Vgl. *Schulze-Fielitz*, Kontrolle der Verwaltung durch die Rechnungshöfe, VVDStRL (55) 1996, 237.

- Hans-Herbert von, Arnim: Ардчилсан нийгэм дэх төрийн санхүүгийн хяналт. Berlin 1989.
- Horvath, Peter: Хяналт шалгалт. 9 дэх хэвлэл. Muenchen 2003.
- Jakobs-Woltering, Peter: Төрийн санхүүгийн хяналтын дээд байгууллагын хүний нөөцийг хөгжүүлэх, мэргэшүүлэх бодлого. Докторын ажил. Frankfurt am Main 1993.
- Karehnke, Helmut: Хяналт бол үндсэн хуулийн эрх зүйн нэмэлт функц мөн. Төрийн төсөв сэтгүүл. (16).
- Klippstein, Gerhard: Санхүүгийн хяналтад тулгарсан зарим ээдрээтэй асуудлууд. Докторын ажил. Mannheim 1972.
- Korthals, Gernot: Төрийн санхүүгийн хяналтын нөлөөллийн ирээдүй. Төрийн алба сэтгүүл № 14. 2002.
- Kratzer, Monika: Төрийн албан дахь сургалт ба давтан сургалт. Докторын ажил. Baden-Baden 1996.
- Krebs, Walter: Төрийн шийдвэр гаргах үйл ажиллагаан дахь хяналтын үүрэг. Төрийн санхүү, парламент болон шүүхийн хяналтад эрх зүйн талаас оруулсан хувь нэмэр. Heidelberg 1984.
- Lax, Catherina: Монгол Улс Азийн стратегийн хүчний талбар болох нь. Baden-Baden 1995.
- Meun, Karl-Ulrich: Хяналт бол үндсэн хуулийн эрх зүйн зарчим мөн. 2 хэвлэл. Baden-Baden 1982.